

egészséges kész probléma, mely a megoldásért üvölt – és viszont az egyoldalú filozófia – akár a skolasztika, akár a tizenkilencedik századi mechanisztikus szemlélet – torz, rossz kérdéseket szegez önnön melléne.¹⁹ Most már tudjuk: a jó kérdések az Egészre vonatkoznak, vagy legalább, a holon jelleg következtében, az Egész és a rész összefüggésére. A tudat és anyag, a meditáló és tudományos,

a racionális és irracionális megismerésnek együtt kell működnie. Ez pedig tipikusan áltudományos álláspont.

Ha így van, miért szeretik oly sokan Koestlert? Először is a *Sötétség délben* miatt, mely több generáció számára megvilágító erejű mű volt. Mondhatnánk, azért is, mert a tudományt illetően gyanakvóak, másrészt mégis hiszékenyek, minden babonát, csalást, csodagyógyszert, kanálhajlítást, jóslást örömmel fogadnak. Nyilván ilyenek is vannak, nem kevesen. Sok embert vonz a miszticizmus, az irracionális. Esetleg azért szeretik, mert nem tudják a fizikát, nem ismerik a tudományt. Ebből a típusból talán még többen vannak. Én inkább azt mondanám, Koestler írásaiban nem látszik egyben az egész gondolatrendszer, ha pedig itt-ott felbukkan az itt bemutatott gondolatvilág, botlásnak lehet érezni a millió rendkívül érdekes tény és gondolatmenet közepette. A hetvenes évek könyveit botlásnak, az idősebb mester fércművének tekintik. Koestler

¹⁹ *A vak véletlen gyökerei*, 330. o.

tényleg nagyon érdekes könyveket írt, csodálatosan élvezetes nyelvezettel. Még a nagyon nyíltan paratudományos művek is hallatlanul szórakoztatóak és tanulságosak. *Agatha Christie*-nek is elnézzük, hogy rémes gyilkosokról ír. Nem tartjuk szadistának, inkább élvezzük prózáját, gondolatsorait, figuráinak életmódját, szokásait, és nem vesszük komolyan antihumánus elemeit.

Koestler a kitűnő író, a fantasztikus életutat bejárt ember, a nagy értelmiségi, antitotalitárius baloldali, aki a híres nagy magyar tudósokkal a legbensőbb kapcsolatban állt: *Szilárd Leó*t fiatal korától ismerte, *Polányi Mihály* közeli barátja volt, *Gábor Dénes* komolyan végiggondolta Koestler nézeteit, *Teller* politikai gondolkodását alapvetően alakította, a 20. század egyik legérdekesebben gondolkodó, nagyon széles körben ismert, olvasott embere volt. Nem kell egyetérteni valakivel ahhoz, hogy kedveljük.

Irodalom

- A. KOESTLER: *Sötétség délben* (Darkness at Noon, 1940) – Európa, Budapest, 1988, ford.: *Bart István*
- A. KOESTLER: *A jógi és a komisszár* (The Yogi and the Commissar and other Essays, 1945) – Osiris–Századvég, Budapest, 1994, ford.: *Hruby József*
- A. KOESTLER: *Insight and Outlook* – Macmillan, New York, 1949.
- A. KOESTLER: *Nyilvessző a végtelenbe* (Arrow in the Blue, 1952) – Osiris, Budapest, 1996, ford.: *Boris János*
- A. KOESTLER: *A láthatatlan írás* (The Invisible Writing, 1954) – Osiris, Budapest, 1997, ford.: *Makovecz Benjamin*
- A. KOESTLER: *Alvajárók* (The Sleepwalkers: a History of Man's Changing Vision of the Universe, 1959) – Európa, Budapest, 1996, ford.: *Makovecz Benjamin*
- A. KOESTLER: *A teremtés* (The Act of Creation, 1964) – Európa, Budapest, 1998, ford.: *Makovecz Benjamin*
- A. KOESTLER: *Szellem a gépben* (The Ghost in the Machine, 1967) – Európa, Budapest, 2000, ford.: *Makovecz Benjamin*
- A. KOESTLER: *A dajkabéka esete/A vak véletlen gyökerei* (The Case of the Midwife Toad, 1971) – Európa, Budapest, 2002, ford.: *Makovecz Benjamin*
- D. CESARANI: *Arthur Koestler: The homeless Mind* – Vintage, London, 1998.

NEUTRON-VISSZASZÓRÁSI HATÁSKERESZTMETSZET

Király Beáta

MTA Atommagkutató Intézet

A neutron-visszaszórás hatáskeresztmetszet fogalmát *Csikai* és *Buczko* vezették be 1999-ben [1]. Ez a mikroszkopikus paraméter jól jellemzi a különböző atomok reflexiós tulajdonságait. Szoros kapcsolat mutatható ki a neutron-visszaszórás hatáskeresztmetszet és a rugalmas szóráshatáskeresztmetszete között. A fogalom megalkotását hasznossága indokolta. Előzménye az *Amaldi* és *Fermi* által 1936-ban bevezetett albedó fogalma [2], amely szintén a különböző anyagok neutron-visszaszórását jellemzi, de makroszkopikus értelemben.

A neutron-visszaszórás (reflexiós) hatáskeresztmetszetet σ_{β} -val jelöljük, utalván az indexben a β albedóra. A neutron-visszaszórás hatáskeresztmetszet a geometriától

*Csikai Gyulán*nak ajánlva 75-ik születésnapjára.

nem független mennyiség, a szóróközeg elemi összetételén kívül függ a mérés elrendezésétől is.

Az 1. ábrán az a mérési elrendezés látható, amelyet *Csikai* és *Buczko* a reflexiós hatáskeresztmetszet meghatározására alkalmaztak. A Pu-Be forrásból kilépő gyors neutronok a henger alakú hidrogénes moderátorban lassulnak. A moderátor tetején elhelyezett, szintén henger alakú mintába bejutó neutronok egy része visszaverődik a moderátor irányába. Az átlagos szóródási szög nagyobb 90°-nál. Az itt lévő BF₃-számláló detektálja a visszaszórt termikus neutronok bizonyos (a pontos geometriától és a számláló paramétereitől függő) részét. A számlálócsövet csak a minta felől szabadon hagyó Cd-borítás biztosítja azért, hogy a moderátor felől érkező neutronok ne szóltassák meg a detektort.

Helyezzünk mintát a mintatartóba, s az így mért, időegységenkénti beütésszámot jelölje I ! Ismételjük meg a mérést üres mintatartóval, az így mért mennyiség legyen I_0 ! Ekkor az $R = (I - I_0)/I_0$ háttér feletti relatív többletbeütés arányos a minta atomjai által felületegységenként kitekart felülettel:

$$R = C \frac{n \sigma_{\beta}}{S} = CNd \sigma_{\beta}, \quad (1)$$

ahol C arányossági tényező, n a minta összes atomjainak száma, σ_{β} a mintára jellemző (de a geometriától is függő) neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszet, S a minta detektor felé néző felületének nagysága, N a minta egységnyi térfogatában levő atomok száma, d a minta vastagsága. Amennyiben az (1) egyenlőségben S -et cm^2 -ben, N -et atom/cm^3 -ben, d -t cm -ben és σ_{β} -t barnban kívánjuk megadni, a C arányossági tényező értéke $C = 10^{-24} \text{ cm}^2/\text{barn}$.

Az (1) egyenlőség átrendezésével a σ_{β} neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszetre a következőt kapjuk:

$$\sigma_{\beta} = \frac{RS}{Cn} = \frac{R}{CNd}. \quad (2)$$

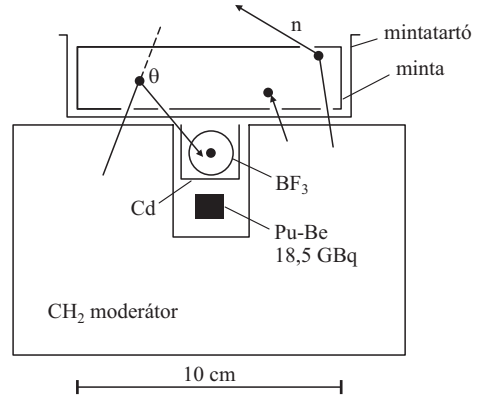
A minta d vastagságának növelésével a mért I mennyiség – és ezzel R – is növekszik, minthogy növekszik a visszaszórásban részt vevő atomok n száma. Az I mennyiséget a d mintavastagság függvényében ábrázolva egy telítésbe futó görbét kapunk. Ennek az az oka, hogy a visszaszórásban csak a minta alsó rétege vesz részt, a felsőbb rétegekbe vagy el sem jutnak a neutronok, vagy onnan visszafelé szóródva a detektor elérése előtt elnyelődnek a mintában. Emiatt ügyelni kell a minta vastagságának megválasztásánál, különösen nagy abszorpciós hatáskeresztmetszetű elemek (Cl, Co, Ag, Hg stb.), továbbá néhány fém (Zn, Fe, Cu) és vegyületeik esetében.

A tapasztalatok igazolták azt a feltevést, hogy ha a minta anyaga olyan molekulákból áll, melyeket felépítő atomoknak különböző a neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszetük, akkor a molekulára vonatkozó reflexiós hatáskeresztmetszet az egyes atomok hatáskeresztmetszetének az atomok számával súlyozott összegeként számítható. Eszerint tehát:

$$\sigma_{\beta \text{mol}} = \sum_i n_i \sigma_{\beta i} = \frac{RS}{C n_{\text{mol}}} = \frac{R}{CN_{\text{mol}} d}, \quad (3)$$

ahol $\sigma_{\beta \text{mol}}$ a molekula neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszete, n_i az i típusú atomok száma a molekulában, $\sigma_{\beta i}$ az i típusú atom visszaszórási hatáskeresztmetszete, n_{mol} a mintában levő összes molekulák száma, N_{mol} a minta egységnyi térfogatában levő molekulák száma. (A visszaszórási hatáskeresztmetszet is additív.)

Csikai és Buczkó számos mérést végeztek [1] különböző összetételű minták felhasználásával. A vizsgálatok elvégzésére közvetlenül alkalmas, tiszta elemeken (C, Fe, Al stb.) kívül a (3) egyenlőség felhasználásával gáz halmazállapotban előforduló elemek (O, H, Cl stb.) termikus neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszetét is meghatározták szerves és szervetlen vegyületekből.

1. ábra. Mérési elrendezés a neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszet vizsgálatához

Amint az ütközések mechanikájának ismeretében várható, a hidrogén reflexiós hatáskeresztmetszete messze a legnagyobb a többi elemhez képest. Ezért ennek a paraméternek a mérésén alapuló módszer jól alkalmazható minták hidrogén- és víztartalmának meghatározására. Tekintettel azonban, hogy a hidrogénre kapott $\sigma_{\beta, H}$ értékekben jelentősebb eltérések figyelhetők meg (kristályos és nem kristályos alakú vegyületeket alapul véve), a kristályos szerkezet lehetséges hatásait nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Míg a neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszet különböző elemekre vonatkozó értékei függenek a konkrét mérési elrendezéstől, addig az egymáshoz viszonyított relatív értékek ettől függetlenek. A hidrogén kiemelkedő szerepe miatt a hidrogénre kapott $\sigma_{\beta, H}$ -hoz viszonyítjuk a különböző elemekre kapott $\sigma_{\beta, X}$ értékeket, $R_{\beta} = \sigma_{\beta, X} / \sigma_{\beta, H}$. Az ennek mintájára a rugalmas szóródás (elastic scattering) hatáskeresztmetszeteiből számított $R_{EL} = \sigma_{EL, X} / \sigma_{EL, H}$ értékek felhasználásával képezzük az R_{β} / R_{EL} hányadosokat. Ezek nagy része a mérések szerint 1-hez közel esik. Mivel

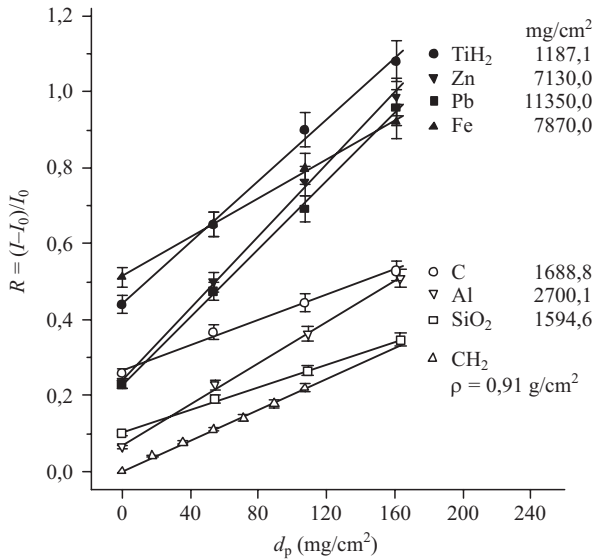
$$\frac{R_{\beta}}{R_{EL}} = \frac{\sigma_{\beta, X} / \sigma_{\beta, H}}{\sigma_{EL, X} / \sigma_{EL, H}} = \frac{\sigma_{\beta, X} / \sigma_{EL, X}}{\sigma_{\beta, H} / \sigma_{EL, H}}, \quad (4)$$

ezt is jelenti egyúttal, hogy a különböző elemek neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszete a megfelelő rugalmas szórási hatáskeresztmetszethez állandó arányú része. Ennek alapján az adatkönyvtárakból hiányzó σ_{EL} rugalmas szórási hatáskeresztmetszetek a σ_{β} neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszetek méréseiből megadhatók.

Relatív mérés, ekvivalens vastagság

Noha bebizonyosodott, hogy a BF_3 -számláló helyett alkalmazott aktivációs fóliával, egyértelműbb mérési geometriában jól lehet mérni a neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszetet, bizonyos érvek (a fólia önabszorpciója, a BF_3 -számlálólal végzett gyorsabb mérés) mellett szóltak, hogy proporcionális számláló alkalmazásával folytassuk vizsgálatainkat. A korábbiaktól eltérően azonban igyekeztünk a reflexiós hatáskeresztmetszeteket egy újabb eljárás szerint, relatív módszerrel meghatározni.

A szilárd minták közül az R többletbeütés polietilén (CH_2) esetében volt a legnagyobb. Különböző minőségű

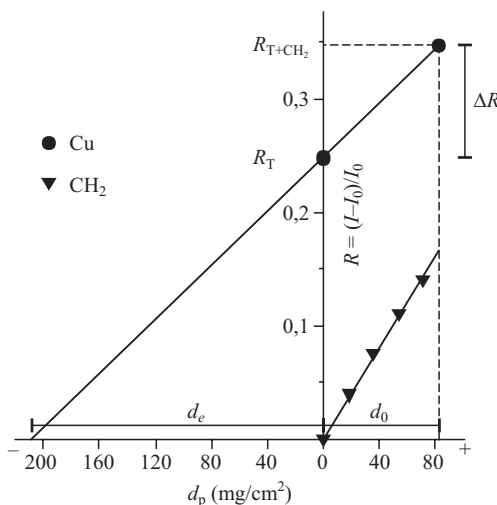

2. ábra. Különböző mintákra vonatkozó többletbeütések a polietilén vastagságának függvényében

polietilének (granulátum, nagy sűrűségű por, vékony és vastag fóliák) és paraffin méréséből a CH₂ atomcsoport neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszete a következőt kaptuk: $\sigma_{\beta, \text{CH}_2} = 37,6 \pm 1,0$ barn. Ezt az adatot, mint könnyen és jól meghatározható értéket, a további relatív mérésekhez referenciának tekintettük.

Mértük a különböző anyagú, 1 cm vastagságú mintáktól származó R többletbeütéseket úgy, hogy vékony polietilénréteget helyeztünk el a minta belsejében ($1/4d$, $1/2d$, $3/4d$ pozícióban), alatta és felette. Azt tapasztaltuk, hogy azonos polietilénvastagság esetén az R nem függ a polietilénfólia helyzetétől, ha az a minta belsejében elosztva vagy $1/2d$ pozícióban van. Amikor a polietilént a minta alatt vagy felett helyeztük el, az előzőektől kissé eltérő többletbeütést kaptunk (főleg nagyobb fóliavastagságnál). Ez azt jelenti, hogy a mintában egyenletesen elkevert nagy hidrogéntartalmú anyagot a minta közepén ($1/2d$) elhelyezett fóliával jól modellezhetjük. Megmértük az R többletbeütéseket néhány minta esetén úgy, hogy az $1/2d$ pozícióban elhelyezett polietilénfólia vastagságát változtattuk (2. ábra).

3. ábra. Az ekvivalens vastagság fogalmához

Ez a mérés több szempontból is érdekes és fontos. Módot ad egyrészt arra, hogy kalibrációs görbét vegyünk fel ismert összetételű, de ismeretlen mennyiségű hidrogént (vagy vizet) tartalmazó minta hidrogéntartalmának megállapításához. A kalibrációhoz használt alapmintával ekkor nem kell homogéneen elkeverni a hidrogéntartalmú anyagot, elég azt egy rétegben annak közepére helyezni. Másrészt a minta és polietilén együttes mérésével lehetővé válik a mintát alkotó atomok vagy molekulák neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszetének relatív meghatározása.

Módszert dolgoztunk ki, amellyel lehetővé válik a neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszet relatív mérése. Referenciának tekintettük a CH₂ atomcsoport reflexiók hatáskeresztmetszetét. A módszer alapja az a tapasztalatunk, hogy a mintában $1/2d$ pozícióban elhelyezett polietilén fóliaréteg vastagságának az R többletbeütés a vizsgált tartományban lineáris függvénye (2. ábra). Formába öntve:

$$R = s d_p + R_T, \quad (5)$$

ahol s (slope) a meredekség, d_p a polietilén vastagsága, R_T a δ vastagságú tiszta mintától (T : target) származó többletbeütés. A vastagságokat itt hosszúság dimenzióban értjük annak ellenére, hogy az ábrán nem így szerepel.

Tekintsük a 3. ábrát, melyen az R többletbeütés látható a polietilén vastagságának függvényében tiszta polietilén-, valamint rézminta közepébe helyezett polietilén esetében! A δ vastagságú tiszta minta esetén mért R_T , és a d_0 (esetünkben 80 mg/cm², mely körülbelül 0,88 mm-nek felel meg) vastag polietilénnel együtt mért $R_{T+\text{CH}_2}$ többletbeütések felhasználásával számítsuk ki az egyenes meredekségét:

$$s = \frac{\Delta R}{d_0} = \frac{R_{T+\text{CH}_2} - R_T}{d_0}. \quad (6)$$

Extrapoláljuk az egyenest! Az $R = 0$ érték esetében kapott $d_e = |R_T/s|$ polietilénvastagságot nevezzük ekvivalens vastagságnak. Ezt a pozitív tengelyre mérve máris világossá válik a jelentése.

A d_e ekvivalens vastagság a polietilénfólia azon vastagsága, melynél a polietiléntől a minta jelenlétében származó többletbeütés ugyanannyi, mint az adott vastagságú tiszta mintától származó. Ez – az eltérő meredekség miatt – nem egyenlő a polietilén azon vastagságával, melyet tiszta polietilén mérésével kapnánk.

A fenti meghatározás a következőt jelenti:

$$R_{\text{CH}_2}^T(d_e) = R_T(\delta), \quad (6)$$

ahol a T felső index azt jelöli, hogy a minta jelenlétében mértük a polietiléntől származó többletbeütést. Az (1) felhasználásával az egyenlőséget így írhatjuk:

$$C N_{\text{CH}_2} d_e \sigma_{\beta, \text{CH}_2} = C N_T \delta \sigma_{\beta, T}, \quad (7)$$

ahol $C = 10^{-24} \text{ cm}^2/\text{barn}$, N_{CH_2} és N_T a polietilén, illetve a minta egységnyi térfogatában levő molekulák száma, d_e az ekvivalens vastagság, δ a minta vastagsága, $\sigma_{\beta, \text{CH}_2}$ és $\sigma_{\beta, T}$ a megfelelő neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszetek.

Az Nd helyére a következőt írhatjuk:

$$Nd = \frac{m}{M} N_A \frac{1}{V} d = \frac{N_A}{M} \rho d,$$

ahol m a tömeg, M a moláris tömeg, N_A az Avogadro-szám, V a térfogat, ρ a sűrűség, ρd pedig nem más, mint a vastagság tömeg/felszín dimenzióban. Ezt a (7)-be helyettesítve kapjuk:

$$\frac{\rho_{\text{CH}_2} d_e}{M_{\text{CH}_2}} \sigma_{\beta, \text{CH}_2} = \frac{\rho_T \delta}{M_T} \sigma_{\beta, T},$$

átrendezve:

$$\sigma_{\beta, T} = \frac{\rho_{\text{CH}_2} d_e}{\rho_T \delta} \frac{M_T}{M_{\text{CH}_2}} \sigma_{\beta, \text{CH}_2}. \quad (8)$$

Ha a minta keverékanyagból áll, a moláris tömeget a következő átlagként számíthatjuk:

$$\langle M \rangle = \frac{\sum_i m_i}{\sum_i \frac{m_i}{M_i}}, \quad (9)$$

ahol m_i és M_i rendre a keveréket alkotó i típusú atomok össztömege és moláris tömege. Keverékanyag esetén a neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszet a következő módon áll elő:

$$\langle \sigma_{\beta} \rangle = \frac{\sum_i n_i \sigma_{\beta_i}}{\sum_i n_i}, \quad (10)$$

ahol n_i és σ_{β_i} rendre a keverékben levő i típusú atomok száma és reflexiós hatáskeresztmetszete.

A fenti módszer alkalmas arra, hogy az ekvivalens vastagság meghatározásával és a (8) felhasználásával az adott mintát alkotó atomok vagy molekulák neutron-visszaszórási hatáskeresztmetszetét relatív módon határozzuk meg,

ahol a polietilénre vonatkozó $\sigma_{\beta, \text{CH}_2} = 37,6 \pm 1,0$ barn értéket használva referenciaként.

A reflexiós hatáskeresztmetszetek ismeretében bármely X elemre vagy vegyületre mint referenciára vonatkozó $d_{e,X}$ ekvivalens vastagság kiszámítható. Ehhez tekintsük a (8) jobb oldalán álló kifejezésben a polietilénre mint referenciára vonatkozó mennyiségeket. Helyettesítsük ezeket az X elemre vagy vegyületre mint referenciára érvényes adatokkal úgy, hogy a jobb oldal értéke ne változzék:

$$\frac{\rho_{\text{CH}_2} d_{e, \text{CH}_2}}{M_{\text{CH}_2}} \sigma_{\beta, \text{CH}_2} = \frac{\rho_X \delta_{e,X}}{M_X} \sigma_{\beta, X}.$$

Ebből átrendezéssel a következőt kapjuk:

$$\rho_X d_{e,X} = \frac{M_X}{M_{\text{CH}_2}} \frac{\sigma_{\beta, \text{CH}_2}}{\sigma_{\beta, X}} \rho_{\text{CH}_2} d_{e, \text{CH}_2}. \quad (11)$$

Ha például a δ vastagságú mintába vezet teszünk referenciaanyagként ($X = \text{H}_2\text{O}$), akkor a (11) egyenlőség adja meg a víz és a már ismert, polietilénre vonatkozó ekvivalens vastagság közötti összefüggést. Ez főként akkor lehet hasznos, ha nem akarjuk, hogy a mintánk vízzel érintkezzen, mégis szükségünk lenne elemzéshez a kalibrációs egyenes felvételére. A tiszta mintára vonatkozó többletbeütés (R_T) és a víznek mint referenciának ekvivalens vastagsága elegendő az egyenes meghatározásához.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet tartozom és 75. születésnapja alkalmával további jó egészséget kívánok *Csikai Gyula* professzornak, akinek vezetésével a Debreceni Egyetem Kísérleti Fizikai Tanszékén a doktori értekezésemet készítettem 1999 és 2003 között [3]. Jelen cikkben ennek egyik témáját ismertettem röviden.

Irodalom

1. J. CSIKAI, CS.M. BUCZKÓ: *The concept of the reflection cross section of thermal neutrons* – Applied Radiation and Isotopes 50 (1999) 487–490
2. E. AMALDI, E. FERMI: *On the absorption and the diffusion of slow neutrons* – Physical Review 50 (1936) 899–928
3. KIRÁLY B.: *Kiterjedt közegek analitikai vizsgálata neutronokkal* – Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem, Természettudományi kar, Debrecen, 2003

MÁGNESES SZERKEZETEK ÉS FÁZISÁTALAKULÁSOK VIZSGÁLATA NEUTRONDIFFRAKCIÓVAL

Kádár György, MTA Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Kutatóintézet
Krénn Emil, KFKI Számítástechnikai Rt.

Bizonyára sokan egyetértéssel fogadnák azt a kijelentést, hogy a KFKI-ban a szilárdtestfizika professzionális művelése az 1960-as években különleges lendületet kapott. A vizsgált kondenzált anyagok akkoriban elsősorban a kristályos szerkezetű szilárdtestek, azon belül is a mágneses

*Pál Lénárd*nak ajánlva 80-ik születésnapjára.

tulajdonságaik miatt érdekes anyagok voltak. A vizsgálati módszerek tekintetében kiemelt szerepet kaptak a nukleáris kísérleti módszerek, a Mössbauer-effektus, a nukleáris mágneses rezonancia és a neutronszórás, kiegészítve a klasszikusnak számító röntgendiffrakcióval és a makroszkopikus mágneses paraméterek mérésével. Fejlettebb nyugati laboratóriumokat is megjárta fiatal munkatársak a